

Toetasten, maar... met mate

Grieken over voeding

Hein L. van Dolen

Inleiding

De Imagokalender 1993 heeft de titel *Lauta cena* en gaat over de eet- en drinkgewoonten in de oudheid. Aan de orde komt het eten van vlees, vis en brood, maar ook worden glaswerk, serviesgoed, drinken van wijn en de gevolgen van onmatigheid beschreven. In dit artikel wordt als achtergrond bij deze kalender nadere informatie gegeven over vormen van voedingsleer van de Grieken.

1. De Wijzen Solon en Thales op het toilet Wandschildering in Ostia.

De oude Grieken hadden groot plezier in (overmatig veel) eten en drinken, talloze passages en even zoveel afbeeldingen laten daarover geen twijfel bestaan.

Maar er is toch ook een ander aspect. Terwijl in Homeros' eten het ideaal is 'altijd de eerste te zijn en de beste', doet vanaf de zesde eeuw een geheel andere levensles, die door de zogeheten Zeven Wijzen (afb.1) is verwoord, opgeld en deze luidt: 'alles met mate': een beheerst optreden in woord en daad wordt hét blijk van de *matigheid* die door de medemens en ook door de goden zo gewaardeerd wordt. Hiervoor gebruikten de Grieken de term σωφροσύνη. De concrete uiting van deze deugd deed zich in hun ogen, naast de ingetogenheid op seksueel gebied, juist in de soberheid bij het eten en drinken voor. Het is dan ook het adagium 'alles met mate', dat telkens terugkeert in de Griekse 'diëtetiek' of voedingsleer.

Wat aan Hippokrates voorafging

Als Plato (*De Staat* 403 a) spreekt over de juiste voorbereiding van soldaten op de oorlog, beroept hij zich op het eetgedrag in de werken van Homeros. De 'Dichter' zet zijn helden nooit vis voor, ook al zijn zij al die jaren zo dicht bij zee gelegerd, en evenmin gekookt vlees, maar uitsluitend door henzelf gebraden vlees; vuur hebben de soldaten altijd wel tot hun beschikking en met potten en pannen rondsjuwen is alleen maar lastig (afb.2). Bovendien zwijgt Homeros in alle talen over lekkernijen en toetjes, aldus Plato, die vaststelt dat een atleet met een beetje gezond verstand toch wel weet dat hij dit soort versnaperingen moet mijden; zelfs de vermaarde, zalige Attische gebak-

2. Het braden van de ingewanden boven het vuur. Oinochoë, Louvre.

JCS moet hij laten staan. De komedieschrijver Euboulos neemt deze constatering van Plato over en schrijft dat de Homerische helden daardoor wel 'een bittere campagne doormaakten.'¹

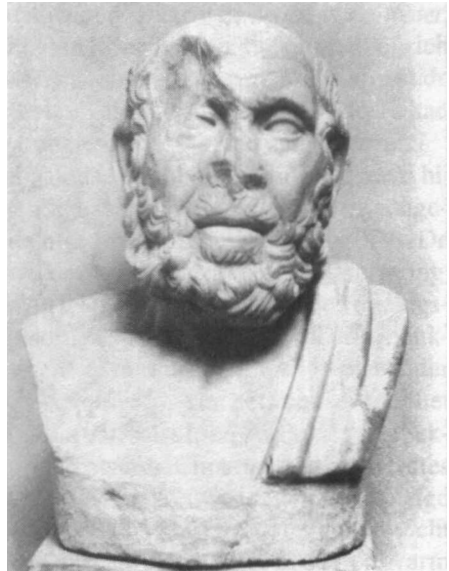
Beiden halen Homeros aan als de eerste autoriteit die zich over de juiste voeding heeft uitgelaten. Of het eten van vis en gekookt vlees inderdaad door Homeros wordt overgeslagen, twijfelt Athenaios (*Deipnosophistai* I, 30) al: hij citeert de woorden van de held Sarpedon als deze spreekt over het gebruik van het visnet (*Ilias* 5, 487). Ook noemt Athenaios de passage waarin de - uiteraard gekookte - runderschenkel naar Odysseus' hoofd wordt gesmeten (*Odyssee* 20,299). Hij had nog kunnen toevoegen dat ook het plukken van oesters (*Ilias* 16, 747) niet onbekend was.

Het juiste gebruik van het voedsel en de heilzame werking van de etenswaren worden na Homeros een belangrijk onderwerp van discussie voor de Grieken.

De wijsgeer Pythagoras zou als eerste zichzelf een dieet hebben voorgeschreven. Zijn biograaf Porphyrios² vertelt dat hij bij het ontbijt honing nam en bij het avondmaal hardgebakken brood, groente en (zelden) vlees, zodat zijn lichaam zijn goede conditie behield. Pythagoras zou ook de eerste zijn geweest die Olympische atleten het gewone dieet van zachte kaas, gedroogde vijgen en produkten van tarwemeel afraadde en hun opdroeg uitsluitend vlees te eten. Diogenes Laërtios³ betwijfelde al of dit voorschrift werkelijk van de filosoof Pythagoras die toch in reïncarnatie geloofde, afkomstig is geweest; hij suggereert dat hier sprake is van naamsverwarring en dat het een andere Pythagoras betrof⁴. De Pythagoreeërs, die ervan overtuigd waren dat de goede zorg voor het lichaam een vereiste was om voor de ziel te kunnen zorgen, hebben als eersten een streng regiem van eetregels met nogal veel verboden opgesteld. Zij probeerden het juiste verband aan te geven tussen eten en drinken enerzijds en 'rust' anderzijds en wilden met hun voorschriften niet alleen adviezen met betrekking tot de gezondheid geven, maar ook een ethisch doel dienen.

Diëtetiek

Diëtetiek is afgeleid van het Griekse woord *diaita*, waaronder eerder *leefwijze* dan *eetregel* (het moderne woord 'dieet') moet worden verstaan. Met de dieetleer is de naam verbonden van de befaamde arts uit Kos, Hippokrates (afb.3), een tijdgenoot van Sokrates. Hij zou niet alleen de vierhoeken nept διαίτης; hebben geschreven, maar ook een verhandeling over de voeding, en een werk dat gaat over *diëten bij acute ziektes*. Hippokrates heeft ondanks zijn overdrukke bestaan als dokter een uitzonderlijk hoge leeftijd bereikt - naar verluidt, dankzij zijn eigen gezonde leefregels. Zelfs na zijn dood behield hij zijn genees-

3. Hippokrates. Romeinse kopie naar een Grieks origineel uit de tweede eeuw v. Chr.

kracht: in zijn graf nestelde zich een bijenvolk, waarvan de honing heilzaam was voor kinderen die aan spruw leden.⁵

Michel Foucault⁶ heeft erop gewezen dat de diëtetiek in de geschriften van Hippokrates een andere herkomst heeft dan bij Plato. Hippokrates stelt dat de mensen aanvankelijk hetzelfde voedsel tot zich namen als de dieren: vlees, en rauwe, ongekookte groenten. Alleen de sterksten waren hiertegen bestand; alle anderen stierven jong. Daarom zocht de mensheid naar een dieet dat beter bij haar paste en het 'milde' resultaat benutten wij nog steeds. Bij dit zoeken bleek dat zieke mensen makkelijker verteerbaar en dus heel ander voedsel nodig hadden dan gezonde. Zo is de geneeskunde ontstaan die zich eerst en vooral bezighield met de zorg voor het dieet. Diëtetiek is daarom geen afgeleide of later onderdeel van de geneeskunde, maar eerder het uitgangspunt ervan.

4. Asklepios en Hygieia. Ivoren Diptychonmd 400 n. Chr.

Plato (*De Slaaf* 405e - 408d) zoekt de oorsprong van het dieet bij een verandering in de medische praktijk: in de tijd van het harde en gezonde leven had de god Asklepios (afb.4) aan de mensen geleerd hoe zij met drastische middelen zieken konden genezen. Later, toen er niet meer geleeft werd zoals het hoorde, dat wil zeggen niet meer in overeenstemming met de natuur, werd genezing voor de zieken gezocht in het voorschrijven van een dieet, waardoor de slechte leefwijze werd gecorrigeerd. Dieet is bij Plato zo een afleiding en een aanpassing van de geneeskunde.

Afgezien van de vraag naar de oorsprong van de dieetkunde is te constateren dat de Grieken in het algemeen ervan uitgingen dat het volgen van een dieet bepalend was voor het menselijk gedrag. Dieet was een levenskunst, een weloverwogen vaststelling van de *juiste maat* die tegen excessen behoedt en haar invloed niet alleen op het lichamelijke vlak, maar ook op moreel gebied uitoefent. 'Iedereen moet in navolging van degenen die het weten, zijn hele leven erop gespist zijn uit te zoeken welke spijs of drank en welke inspanning voor hem de beste is; een knappere dokter vind je dan niet gauw,' aldus Xenophon in de *Memorabilia* IV, 7.

Over het dieet

Hippokrates' diëten-leer - die geschreven moet zijn rond 420 v. Chr. - heeft binnen de ontwikkeling van de geneeskunde net zo'n grote invloed gehad als zijn nog meer vermaarde 'vier lichaamssappen-leer'. Volgens de laatste hangt de gezondheid af van de juiste verhouding waarin de vier vochten bloed, slijm, gele gal en zwarte gal zijn vermengd. Ziekte ontstaat als zij verkeerd gemengd zijn. Elk van deze vier sappen bezit twee van de vier basiseigenschappen: warm en droog, koud en nat. Dit strookt met de opvattingen van de natuurfilosofen, Empedokles met name, volgens wie de wereld of kosmos uit de vier elementen vuur, aarde, lucht en water is opgebouwd. De mens is als het ware de afspiegeling van de kosmos, een mikro-kosmos.

In de werken over diaita stelt Hippokrates dat *vuur*, dat warm en droog is, en *water*, dat koud en vochtig is, noodzakelijk zijn voor het in leven blijven. Ook hier doet zich de overeenkomst met de Ionische natuurfilosofie gelden en op deze wijze wordt de leer van Herakleitos ('het evenwicht der tegendelen') die Hippokrates bestudeerd had en wiens theorieën hij bewonderde, toegepast op de processen van spijsvertering.

Vuur zet voedsel om in warmte en beweging, aldus Hippokrates. Hiermee doelt hij op het proces van de stofwisseling. Als de inwendige warmte groot is, zoals bij jongelui en atleten, komt dit omdat veel voedsel in de maag verteerd is (*Aforismen* XV). De lichaamswarmte moet op peil gehouden worden en dit gebeurt door de spijsvertering, die plaatsvindt door 'het koken van het voedsel in de maag'. De vraag of de voedingsstoffen als zodanig in het lichaam worden opgenomen en of dit procédé tot de producten van het kookproces beperkt blijft, wordt evenwel niet beantwoord. In een ander werk, Περί τροφῆς, wordt nader ingegaan op de verspreiding van het voedsel door het lichaam. Ook de mate van intelligentie en domheid, van sterkte en zwakte en van seksualiteit is afhankelijk van de verhouding van water en vuur. Hier maakt Hippokrates een opmerkelijk onderscheid tussen mannen en vrouwen: vrouwen zijn meer geneigd tot water en groeien op met voedsel, drank en 'bezigheden' die koud, vochtig en zacht zijn. Mannen hellen over naar het vuur en komen tot wasdom met droog en warm voedsel. Als nu een man een dochter wil krijgen, moet hij een waterdieet volgen, en als hij een jongen wil, moet hij leven volgens een vuurdieet (*Peri diaites* 1,26).

Het voedsel is voor Hippokrates zo belangrijk geweest dat het hele boek II van *Peri diaites* aan de voedingsmiddelen wordt gewijd. 'Er is ten onrechte/ aldus Hippokrates in paragraaf 39, 'ongenuanceerd geschreven over zoete, vette, zoute spijzen en over de werking van andere, soortgelijke zaken. Want zoetigheden sorteren niet allemaal zonder onderscheid hetzelfde effect, net zomin als vetigheden of welke andere zaak dan ook. Veel zoete dingen werken laxerend, terwijl andere verstopping veroorzaken, weer andere drogen uit of maken daarentegen vochtig. Dit is met alle overige zaken ^M)k het geval: sommige zijn stremmend of juist laxerend, andere bevorderen het plassen en weer andere hebben geen van deze effecten (...) Daarom heb ik van elk ding afzonderlijk de eigenschap beschreven.' Hippokrates beweert met nadruk dat men om het gewenste resultaat te bereiken voedsel van specifiek karakter moet uitkiezen. Alleen daardoor is het mogelijk een gebrek aan te vullen of de kans te vergroten een verlangde kwaliteit te krijgen. Het is juist deze constatering van hem geweest die zo'n grote invloed in de geneeskunde heeft uitgeoefend.

Omdat volgens Hippokrates ook de bereiding van de spijzen uitwerking heeft op hun eigenschappen, lijkt dit boek II op een dieet-instructie in de gangbare, moderne zin van het woord.⁷

Hippokrates oppert verder - en hij pretendeert de eerste te zijn die dat doet - dat fysieke bezigheden als sport, baden, rust en slaap in combinatie met de verschillende soorten en hoeveelheden voedsel een noodzakelijke voorwaarde vormen voor het gezonde leven. Hij ontwerpt een nauwkeurige regeling die ten doel heeft het eten en drinken enerzijds en de inspanningen anderzijds in het juiste evenwicht te brengen, anders gezegd: ook hier moet gezocht worden naar de *juiste maat*. Om een voor de hand liggend voorbeeld te geven: een wandeling na het eten maakt volgens Hippokrates de buik en het lichaam droog en als gevolg hiervan wordt de buik niet vet (paragraaf 62).

In dit boek II staat onder meer dat het vlees van ezels laxeert en dat van veulens nog meer, terwijl rundvlees versterkt, maar tevens obstipatie veroorzaakt en moeilijk verteerbaar is, omdat dit dier dik bloed heeft en volbloedig is. Honde vlees droogt uit, verhit, geeft kracht, maar wordt niet uitgescheiden. Vossevlees wordt geloosd met het urineren en egelvlees bevordert het wateren. Alle vissen die zich in modderige en moerassige plaatsen voeden, zoals karpersoorten, paling enz. zijn zwaarder omdat ze hun voedsel betrekken uit modder en water en wat daar zo groeit; daarom doet hun lucht als die in een mens komt, kwaad en maakt iemand benauwd.

Uien zijn goed voor de ogen, maar slecht voor het lichaam: ze zijn warm, prikkelend en laxeren niet; bonen zijn voedzaam, veroorzaken hardlijvigheid en maken windrig, omdat de poriën het voedsel, 'dat te dichtbij komt', niet doorlaten. Hippokrates vertelt in een ander verband dat de inwoners van de stad Ainos, die voortdurend erwten aten, chronisch slap in de benen werden. Het eten van rauw voedsel leidt tot kolieken en boeren, want wat het vuur had moeten bewerken, moet nu door de maag verteerd worden, die te zwak is voor deze 'binnendringers'. Azijn werkt verfrissend, want hij lost het vocht in het lichaam op en laat het verdwijnen; azijn stopt eerder dan dat hij laxeert (...) Mint verwarmt, wordt uitgeplast en doet het braken ophouden; als je vaak mint eet, smelt het zaad en stroomt het weg, zodat erecties onmogelijk worden en het lichaam verzwakt. Knoflook bevordert het plassen; het is het beste dit loof te eten als je van plan bent te gaan drinken of al dronken bent.⁸

Van de broden zijn de grootste het voedzaamst, omdat het vocht ervan het minst

door het vuur is verdampt. Wat in de oven is gebakken, is voedzamer dan in de haard of aan het spit, aangezien dat minder verbrand is door het vuur. De broden, die in de koekepao of onder de as zijn gebakken, zijn het droogst.

5. Na een boze droom? Kylix, fragment, toegeschreven aan Onesimos, rond 500 v. Chr.

het daarmee in aanraking komt. Adem wordt beschouwd als voedsel en komt via de slagaderen uit het hart; bloed is volgens Hippokrates net als melk ‘dat wat over blijft’ (πλεονασμός), wanneer de spijsvertering heeft plaatsgevonden. Voedsel geeft kracht. Omdat voedsel en lucht de enige zaken zijn die de mens tot zich neemt en zich eigen maakt, zijn zg de voornaamste oorzaken van inwendige ziekten.

Ook in de *Aforismen*, een werk dat ‘het menselijk begrip te boven gaat’, zoals de lexicograaf Suidas beweert, en dat in de oudheid de bijbel voor artsen was, laat Hippokrates nuchtere opmerkingen en praktische raadgevingen op het gebied van voeding lezen:

- te streng dieet is in het algemeen gevaarlijk (V);
- het is gemakkelijker vol te raken met drank dan met spijs (XI);
- door overmatig te drinken verdrijf je de honger (XXI);
- als eten en drinken goed smaken, dan is dat, ook al is de kwaliteit wat minder, te verkiezen boven minder smakelijk en kwalitatief beter voedsel (XXXVII);
- melk geven aan hoofdpijnlidgers is slecht (LXIII).

Het vierde boek gaat over dromen en voedsel. Dit onderwerp is zeer interessant, maar valt enigszins buiten het bestek van dit artikel en ik volsta met twee zinsneden: ‘Als de tegenstellingen tussen de droombeelden en de ervaringen in het dagelijkse leven te groot zijn, is het nuttig een braakmiddel te nemen (afb.5) en een licht verteerbaar dieet dat in de loop van vijf dagen opgevoerd wordt (tot de gewone hoeveelheid HvD).’ En: ‘Eten is iets goeds; daarom is eten in je droom een goed teken’.

Overige werken van Hippokrates over de voeding

In Hippokrates’ boek *Over voedsel*⁹ (eerder een filosofisch dan een fysiologisch tractaat dat eveneens omstreeks 420 v. Chr. moet zijn geschreven) komt de theorie aan de orde dat voedsel omgezet wordt in vocht en zich zo naar elk deel van het lichaam verspreidt, zich verenigend met de botten en het vlees, zodra

In het zesde boek van de *Epidemieën*, ‘reisnotides’ van een arts, somt Hippokrates de voorwaarden op waaraan een weldoordacht dieet moet voldoen. De volgende zaken moeten naar zijn oordeel op elkaar afgestemd zijn: 1. oefeningen; 2. voedingsmiddelen en dranken; 3. slaap; 4. seksuele omgang.

Van de oefeningen - die worden onderscheiden in natuurlijke bewegingen (lopen, wandelen) en geforceerde (wedloop) - moet worden vastgesteld: hoe zwaar ze zijn, wanneer ze gedaan moeten worden, met welk voedsel in de maag en op welke leeftijd. Zo zijn bij het baden de hoeveelheid warm water, het seizoen, de leeftijd én de activiteiten vóór en na het bad van belang.

Hippokrates geeft soms opmerkelijke voedingsadviezen voor kwalen waarvan wij weten dat ze te wijten zijn aan vitaminegebrek. In geval van nachtblindheid bijvoorbeeld (het gevolg van een tekort aan vitamine A) raadt hij aan runderlever, in honing bereid, te eten. Als eerste heeft hij de scheurbuik en zijn symptomen beschreven: onaangename smaak als gevolg van bloedingen en weerzinwekkende verzwering van het tandvlees.¹⁰ Rachitische vergroeiingen,¹¹ gevolg van te weinig kalkzouten en vitamine D, waren zeldzaam: de Grieken aten meer dan genoeg vis!

Atleten

De categorie van de atleten moest zich meer dan andere aan een verstandige leefwijze houden. Vaak worden atleten dan ook aan de gewone mens ten voorbeeld gesteld, soms in negatieve zin. Euripides zei al: ‘Atleten leren eerst en vooral niet goed te leven en ze zijn er ook niet toe in staat’ (*Autolykos* fr. 282 N2). De wijsgeer Epiktetos (*Encheiridion* 29, 2-3) geeft de volgende raad: ‘Als je kampioen wilt worden, moet je je onderwerpen aan een strenge discipline, eten volgens de voorschriften, gebak laten staan, (...) geen koud water drinken en ook geen wijn als je daar trek in hebt. Kort en goed, je moet de trainer als een dokter gehoorzamen.’

Het dieet van de topatleten was dan ook uiterst streng: een strikt schema van rust, oefening, regelmatige stoelgang en vooral veel vlees eten. Pythagoras zou met dit laatste al geëxperimenteerd hebben bij zijn landgenoot Eurymenes van Samos, Olympisch overwinnaar in 532 v.Chr. De bekende Milon van Kroton at dagelijks twintig minen vlees (8,5 kilo) en evenveel brood, dat hij met ruim tien liter wijn wegspoelde (Athenaios’ *Deipnosophistai* X 412 d-e). Hij tilde eens een vier jaar oude stier op, liep er het hele stadion mee rond, hakte hem in stukken en at hem binnen één dag op. In de klassieke tijd konden overigens alleen de atleten die uit rijke families afkomstig waren, zich zo’n vleesdieet permitteren.

De atleten verbeterden hun prestaties door hun techniek te verfijnen, maar voerden hun conditie ook op door te experimenteren met hun eten. De trainers wierpen zich daarbij op als experts. Zo wist Herodikos van Selymbria zijn eigen dood uit te stellen door zijn ziekte nauwlettend in de gaten te houden en geen duimbreed af te wijken van zijn gewone dieet (Plato *De Staat* 406,b). Sommige trainers legden stukken vlees op bepaalde ledematen met de pretentie spieren op die wijze te kunnen vergroten.

Veel later - rond 200 n.Chr. - schrijft Philostratos (*Peri gymnastikes*) dat de trainer kwalen als catarre, waterzucht, tering en vormen van epilepsie bestrijdt met dieet en massage. Philostratos klaagt over de verwording van de atleten van zijn tijd. Vroeger, zo

schrijft hij, bestond het dieet uit gerstebrood ofongedesemd brood van zemelmeel en het vlees van runderen, stieren, bokken en reebokken; toen wreven de atleten zich glanzend in met olie van wilde olijven. Zo bleven ze gezond bij de training en werden pas laat oud. Aan wel acht of negen Olympische Spelen namen zij deel (...) Maar alles veranderde (...) en er kwamen luiwammes in plaats van energieke kerels en pezige mannen: verfijnd eten zoals de Sicilianen doen, is het belangrijkste geworden. Philostratos geeft merkwaardig genoeg de geneeskunde de schuld van deze achteruitgang. Volgens hem wordt bovendien de geslachtsdrift van de atleten al te zeer geprikkeld door hun luxueuze eten. 'Je ziet ook aan ze dat ze te veel gegeten hebben, als hun wenkbrauwen zwaar overhangen en de holtes rond hun sleutelbeenderen of hun flanken opgevuld zijn. Dit duidt op een bepaalde overdaad. Wijn drinkers worden verraden door hun al te dikke buik, sneller kloppend bloed en vochtplekken in de oksels of knieholtes. Maar degenen die zojuist gevreeën hebben, vallen bij de training nog meer door de mand.'(paragraaf48) ?

Galenos tenslotte, die van 157 tot 161 n.Chr. in zijn geboorteplaats Pergamon gladiatorarts is geweest en dus uit ervaring spreekt, stelt misnoegd vast: 'Vaak nemen atleten onder dwang voedsel in of stellen het eten uit tot middernacht... Zij leiden een leven als zwijnen, met dit verschil dat zwijnen geen inspanning leveren boven hun krachten.'(*Protreptikos* II, 1,28-29) Hij raadt ze aan zich toch vooral te houden aan de voorschriften van de oude meester, Hippokrates dus, die hij met instemming citeert: 'Om gezond te blijven moet men zijn eetlust bedwingen en een actief leven zonder bovenmatige inspanning leiden.'

En zo is na al die eeuwen de gulden regel ἤρῃσεν αἰών onverminderd van kracht gebleven.

NOTEN

1. Th. Koek, *Comitorum Atticorum Fragmenta* II, Leipzig 1884, 207,2.
2. Porphyrios, *Leven van Pythagoras*, 34.
3. *Levens van filosofen* VIII, 12.
4. Volgens een oudere, meer waarschijnlijke traditie heeft Pythagoras wel degelijk het eten van bepaalde vleesgerechten toegestaan en is zijn naam als vegetariër van later datum. Zie Jamblichus/Porphyrios *Leven en leer van Pythagoras*, ingeleid, vertaald en toegelicht door H.W.A. van Rooijen-Dijkman. Baaro 1987, p. 126 noot 25.
5. zie A. Krug, *Heilkunst und Heilkult, Medizin in der Antike*, p. 41.
6. *Histoire de la sexualité*, tome 2, *L'usage des plaisirs*, p. 109 sqq.
7. A. Krug, *op. cit.* p. 51.
8. Zie 'Peri diaites oxeeon' appendix 45.
9. Zie K. Deichgraber, *Pseudhippokrates über die Nahrung*, Mainz 1973 en R. Joly, *Hippocrate*, éd. Budé, Paris 1967.
10. Dit euvel was later vooral verbreid onder de Romeinse legioensoldaten aan de Rijn. Plinius noemt het 'stomacace', een transcriptie van het Griekse στομαχάκη.
11. Ook 'Engelse ziekte' genoemd - een gebruikelijke kwaal bij Romeinse kinderen, die doorgaans te vroeg gespeend werden, veel meelkost kregen en binnenshuis werden gehouden.

LITERATUUR

- M. Berger, E. Moussat, *Anthologie des Textes Sportifs de l'Antiquité*, Paris 1927.
- D. en P. Brothwell, *Food in Antiquity*, London 1969.
- M.I. Finley, H.W. Pleket, *The Olympic Games*, London 1976.
- W.A. Forbes, *De Antieke Keuken*, Bussum 1965.
- Ch. Hupperts e.a., *Olympische Spelen*, een bronnenboek, Leeuwarden 1989.
- W.H.S. Jones, *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, Chicago 1979.
- E.D. Phillips, *Greek Medicine*, London and Southampton 1973.
- D. Vanhove, Het Gymnasion, in: *Sport in Hellas*, Brussel 1992.

Amerika en de Oudheid

*Een beschouwing
van Lipsius*

Toon Van Houdt

Inleiding

Vijfhonderd jaar geleden stak Columbus de Atlantische Oceaan over en bereikte hij de Antillen, even later het Amerikaanse continent zelf. In 1498 zeilde Vasco da Gama rond Kaap de Goede Hoop en voer hij als eerste over zee naar Indië. In 1522 volbrachten Magelhaens' metgezellen de eerste reis om de wereld. Intussen was Pedro Alvarez Cabral in Brazilië doorgedrongen en had Hermán Cortés Mexico veroverd. De Nieuwe Wereld lag open.

Christoffel Columbus (1451-1506) ontdekte Amerika, maar Amerigo Vespucci (1454-1512) schonk het nieuwe continent zijn naam. Niet omdat hij Columbus vóór was geweest, maar omdat hij over meer literair talent beschikte. In 1503 stuurde hij Lorenzo de' Medici een brief waarin hij zijn reisimpressies weergaf. De brief werd door ene 'Jocundus' in het Latijn vertaald en zou onder de naam *Mundus Novus* razend populair worden. In 1507 werd zij opgenomen in de *Cosmographiae introductio* (Inleiding tot de kosmografie) van de Zuidduitse cartografen Waldseemüller en von Ringmann: die gaven het nieuwe continent de naam Amerika mee. Geen wonder dat Hythlodæus, de beroemde ontdekker van het eiland *Utopia*, in Morus' gelijknamige roman van 1516 wordt voorgesteld als een trouwe reisgezel van Vespucci en niet van Columbus. Niet de zeevaarder, maar de schrijver ging met de eer strijken.¹

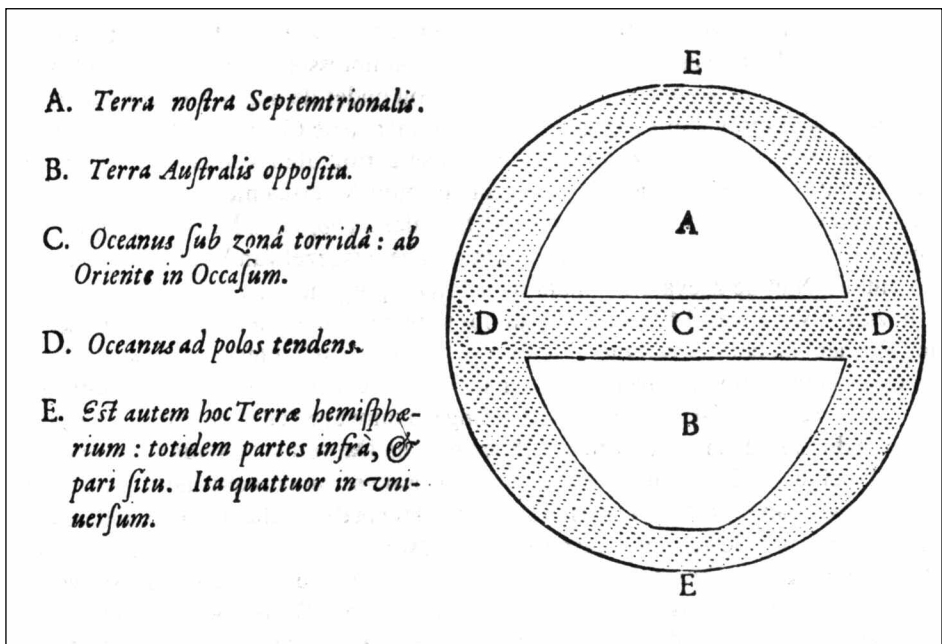
In zijn reisbrief van 1493 eiste Columbus voor zich de primeur van de ontdekking op. 'We hebben bereikt wat mensen tot nog toe niet vermochten te beproeven. Want als er al mensen zijn die over de eilanden Haïti en Cuba iets hebben geschreven of yerteld, dan deden zij dat zonder uitzondering via omwegen en vage gissingen, en er is niet één die stelt de eilanden zelf te hebben gezien. Daarom leken hun verhalen welhaast fabeltjes'.² Maar waren Columbus' aanspraken wel gerechtvaardigd? Had hij Amerika wel ontdekt? Was Amerika al niet ontdekt in de Oudheid? Zoals andere tijdgenoten ging ook de humanist Justus Lipsius (Overijse, 1547-Leuven, 1606) op zoek naar antwoorden in de antieke literatuur. Het resultaat van dat speurwerk verwerkte hij in zijn drie boeken over de stoïcijnse natuurfilosofie (*Physiologia Stoicorum*), een traktaat in dialoogvorm dat de geschriften van Seneca en andere antieke auteurs moest verduidelijken (*L Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis*). Het eerste boek

van de *Physiologia Stoicorum* handelt over God, voorzienigheid en fatum, in het derde boek komen de mens en zijn ziel of *anima* aan bod. Boek twee is gewijd aan de wereld (mundus) en de elementen waaruit zij is samengesteld: vuur, lucht, water en aarde. Na een bespreking van dit laatste element wil Lipsius op een ander onderwerp overstappen, maar zijn (denkbeeldige) leerling (*auditor*) onderbreekt hem met een vraag die hem - èn anderen, zo verzekert hij met klem - al lang dwars zit: kenden de ouden de Nieuwe Wereld?

Noruntne veteres? In wat volgt geven we de hoofdzaken van Lipsius' antwoord.³

Kennen en weten

Of de ouden de Nieuwe Wereld in de volle zin van het woord kenden, durft Lipsius niet beweren. Wel staat het voor hem buiten kijf dat zij van haar bestaan op de hoogte waren. Volgens de ouden was de aarde bolvormig en werd het aardoppervlak van oost naar west en van noord naar zuid door de oceaan doorkruist en in vier werelddelen of grote 'eilanden' verdeeld. De afbeelding die Lipsius ter verheldering van de antieke geografie in zijn traktaat opnam, toont de helft van de werldebol: de letter C geeft de oceaan weer die in de (foutieve) voorstelling van de ouden ter hoogte van de evenaar liep, de letter D duidt op de oceaan die zich van de noordpool tot de zuidpool uitstreckte.

De antieke voorstelling van de wereld (uit de Lipsius-editie van B. Moretus, Antwerpen, 1637, deel 4, p. 591).

De antieke mens kende drie werelddelen (Europa, Azië en Afrika), maar wist dat er vier moesten zijn. De gevolgtrekking lag voor de hand: tegenover Europa (aangeduid met de letter A) bevond zich nog een werelddeel. Dat lag eveneens in een gematigde klimaatgordel en was waarschijnlijk bewoond, maar was nog niet verkend omdat de brandend hete evenaarstreek dat tot dusver had verhinderd. Het was precies dit wereldbeeld dat Columbus voor de geest stond bij zijn ontdekkingsreizen: het was hem ingeprent via de geografische geschriften van Pierre d'Ailly (1350-1420). De Europeanen hadden dus hun 'tegenvoeters'. Lipsius situeerde die in Amerika. En dat moest volgens hem deel hebben uitgemaakt van Atlantis, het beroemde verzonken eiland dat door Plato was beschreven in zijn dialogen *Timaeus* en *Critias*. Maar kon dat *ver-gane* eiland wel worden geïdentificeerd met Amerika, dat ontdekt was en dus kenne-lijk toch *bestond*!

Lipsius loste het probleem in een handomdraai op. Plato sprak inderdaad van een groot eiland vóór de Zuilen van Heracles (Straat van Gibraltar). En hij vervolgde: 'Vanaf dat eiland kon de reiziger van toen oversteken naar de andere eilanden, en vandaaruit bereikte men het hele vasteland dat er tegenover lag en dat deze zee - die waarlijk haar naam verdiende - afzoomde.' (*Tim.* 25 A; vert. X. de Win). Dat grote eiland was in de oceaan verzonken, dat leed geen twijfel. Volgens Lipsius was het uiteengevallen in een sliert van restanten of brokstukken (*reliquiae et velut fragmenta tot illa insularum*), die konden geïdentificeerd worden met de Azoren en de Canarische Eilanden. Het vervolg van het Atlantis-verhaal wordt nu veel doorzichtiger. '“Vanaf dat eiland”, aldus Plato, “kon men naar de andere eilanden oversteken.” Welke eilanden? De eilanden die vóór het continent liggen: Cuba, Haïï, Jamaica, enz. “En vandaaruit bereikte men het vasteland zelf.” En inderdaad: vanaf die eilanden komt men dadelijk in het uitgestrekte vasteland van Peru of in het nog veel uitgestrektere Mexico. Plato noemt dat een Continent. Want het is wel een eiland, maar dan net zo'n eiland als het werelddeel dat wij bewonen.'

Lipsius' interpretatie verraaft een doelbewuste strategie. Hij gaat er a priori van uit dat Plato's verhaal naar Amerika verwijst, en tracht vervolgens de inlichtingen die de auteur verstrekt zo goed en zo kwaad als het gaat met dat uitgangspunt in overeenstemming te brengen. En wat daar niet mee valt te rijmen, wordt eenvoudig verzwa-^{gen}.⁴

Voorspellen

De ouden wisten dat er een Nieuwe Wereld bestond, zoveel is voor Lipsius nu wel duidelijk* Ook Seneca de Oudere stelde ondubbelzinnig 'dat er in de oceaan vruchtbare landen lagen, en aan de overkant van de oceaan weer andere kusten in wording waren, een andere wereld verrees'. (*Suasoriae*, 1.1.) Maar wisten de ouden ook dat die Andere of Nieuwe Wereld door Europa zou ontdekt worden? Bevatten de antieke teksten op dit punt voorspellingen die door Columbus' ontdekking bewaarheid werden? Een passage bij Seneca kan uitsluitsel brengen.

In de *Medea* van Seneca staan enkele verzen die - zo schrijft Lipsius - schoolkinde-ren al op hun duimpje kenden. De voorspellende kracht die men aan de verzen toeschreef, zal hun populariteit allicht nog hebben vergroot:

venient annis

saecula seris, quibus Oceanus
vincula rerum laxet et ingens
pateat tellus Thetysque *novos*
detegat *orbes* nec sit terris
ultima Thule. (vv. 374-379)

Na verloop van vele jaren zal
een tijd aanbreken waarin de Oceaan
de boeien van de wereld zal slaken:
een immens groot land zal verschijnen,
Thetis zal nieuwe werelden openbaren,
en het uiteinde van de aarde zal
niet langer Thule⁵ zijn.

Het kon wel niet anders of Seneca voorspelde hier in niet mis te verstane bewoordingen de ontdekking van Amerika. Sprak hij niet letterlijk van de *nieuwe wereld*? Onze tekst verschilt trouwens van die van Lipsius: bij hem openbaart niet Thetis (de zee), maar ontdekt Tiphys, piloot van de Argo (het beroemde schip der Argonauten), de nieuwe wereld. Deze versie kwam ook voor in de *editio princeps* van Seneca's *Medea* die in 1484 in Ferrara was verschenen. Dat was dus ook de tekst die Columbus en zijn tijdgenoten te lezen kregen. Columbus zag zichzelf als de nieuwe Tiphys die Amerika zou ontdekken. En zijn ontdekking van Amerika sterkte hem in zijn overtuiging dat hij de moderne Tiphys was.⁶

Ferdinand Columbus was er zeker van dat zijn vader Christoffel Seneca's profetie in vervulling had doen gaan: '*Haec prophetia expleta est per patrem meum Christofforum Colon admirantem anno 1492,*' zo schreef hij in zijn persoonlijke exemplaar van de *Medea*. Maar Lipsius was als filoloog en historicus te nuchter om Seneca's voorspellingsgaven voetstoots te aanvaarden. Hij merkt op dat de dichter in feite de Britse eilanden bedoelde en keizer Claudius een pluimpje wilde geven voor zijn veroveringen aldaar. Maar al heeft Seneca de ontdekking van Amerika dan niet voorvoeld, hij heeft haar wel vergemakkelijkt en in zekere zin voorbereid met zijn krasse uitspraak dat een zeereis naar Indië via de Atlantische Oceaan geen probleem was. 'Wat scheidt de uiterste kust van Spanje en Indië? Een afstand die je in luttele dagen overbrugt, als je schip de wind in de rug heeft.' (*Quaest. nat. praef*, 13)
Merkwaardig genoeg ziet Lipsius juist deze tekst over het hoofd.

Verkennen en veroveren

Het zesde boek van de *Aeneis* bevat een bekende passage waarin Anchises zijn zoon Aeneas beroemde nazaten laat zien die Rome mee groot zullen maken. Eén van hen is Augustus...

Augustus Caesar, divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
proferet imperium; iacet extra sidera tellus,
extra anni solisque vias, ubi caelifer Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
(*Aen.* 6.792-797)

Augustus Caesar,
pleegzoon van de vergoddelijkte Caesar.
Hij doet de gouden eeuwen wederkeren
in Latium, het land dat door Saturnus
werd geregeerd in lang verleden tijden.
Voorbij de Garamanten en de Indiërs
zal hij de grenzen van zijn rijk verleggen
in het gebied dat ligt buiten de sterren,
buiten de jaarbaan van de zonnwagen,
waar hemeltorser Atlas op zijn schouder
de trans met fonkelend gesternte ronddraait
(vert. A. van Wilderode)

Vergilius doelde volgens Lipsius op de Nieuwe Wereld, op de antipode' van Europa, het continent dat zich aan de overzijde van de evenaar uitstrekte en dus buiten het noordelijke hemelgewelf ('*extra sidera*') lag. Dat Vergilius' voorspelling ook zou zijn uitgekomen, achtte hij heel wat minder waarschijnlijk. Zij was slechts een aardigheidje van de dichter geweest, *mella poetica*. Maar had men in Amerika dan geen gouden munt met de naam en de afbeelding van Augustus gevonden? En bewees dat niet dat de Romeinen de Nieuwe Wereld zoal niet veroverd, dan toch minstens verkend hadden? Zo beweerde althans Lucius Marinaeus van Sicilië († 1533) in zijn *De rebus Hispaniae memorabilibus* (*Spaanse gedenkwaardigheden*). 'In een bepaalde streek van dat continent ontdekten goudzoekers bij hun graafwerk een muntstuk waarop de naam en de afbeelding van keizer Augustus was gestempeld. De munt kwam in het bezit van Joannes Ruffus, aartsbisschop van Cosenza, die haar als een merkwaardig curiosum naar de Paus in Rome zond. Natuurlijk heeft het geval de zeevaarders van 'onze tijd van hun voetstuk gehaald. Zij gingen er immers prat op als eersten naar ginder te zijn gevaren, maar het muntstuk bewijst dat de Romeinen reeds lang geleden Amerika hadden bereikt.'

Lipsius had de anecdote aangetroffen in de *Hispania illustrata* van zijn vriend Andreas Schottus (Antwerpen, 1552-1629), een verzameling van geschiedenissen over Spanje, Portugal en hun kolonies.⁷ In 1603 - precies eenjaar vóór het verschijnen van de *Physiologia* - waren twee delen van het monumentale werk verschenen. Lipsius maakte brandhout van de wonderbaarlijke vondst. 'Een fraaie oplichter en kome-diant, de man die dat muntstuk daar wegstopte. Want anders zou de munt daar nooit zijn gevonden, zoveel is voor mij wel duidelijk. Of heeft zijn Genius dat misschien gedaan?'

Maar er diende zich nog een probleem aan dat moeilijker als historische zwendel kon worden afgedaan. Naar verluidt waren in een bepaalde stad in Chili tal van huizen en poorten versierd met tweehoofdige adelaars - voorstellingen die verrassend sterk geleken op de veldtekens uit de Romeinse keizertijd. De vindplaats was dan ook

tot Keizerstad (*Oppidum Imperiale*) omgedoopt. Het geval was zo merkwaardig omdat nergens in die streek tweehoofdige vogels leefden die model hadden kunnen staan, zo verzekert Lipsius serieus: ‘*Et auget admirationem, quod nulla in iis locis avis biceps, quam potuerint adumbrare.*’

Zouden de Romeinen dan toch ooit voet aan wal hebben gezet in Amerika? Lipsius laat het antwoord enigszins in het vage. Zijn eindconclusie is in elk geval zeer voorzichtig. ‘Reeds lang geleden kenden men dat werelddeel van horen zeggen en had men de ligging ervan uitgerekend. Maar misschien was het nog niet verkend. Althans niet door Europeanen. En door Afrikanen? Hierover verkeer ik in twijfel; want het is wel zo dat het uiterste punt van Afrika tot ginder reikt.’ Lipsius’ voorzichtige oordeel tastte in feite het prestige van de ouden al wat aan: velen van zijn tijdgenoten waren er stellig van overtuigd dat reeds de antieke mens Amerika had bereikt. Bijna een eeuw later zou de Italiaanse *uomo universale* Gian Battista Vico (1668-1744) er minder moeite mee hebben om de ouden op hun juiste plaats te zetten - een plaats ver achter de moderne mens. ‘Dat er aan de overzijde van de oceaan nog andere landen lagen, dat hebben de ouden als zieners geraden op grond van onzekere gegevens. Met behulp van het kompas hebben wij die landen ontdekt en zo de geografie ongelooflijk verrijkt.’⁸ Het vooruitgangsgeloof had zijn intrede gedaan.

Trekken of varen?

Lipsius heeft de vraag van zijn nieuwsgierige leerling afdoende beantwoord. Maar voor hij naar het eigenlijke thema van zijn traktaat - *ad proprie Zenonia* - terugkeert, brengt hij nog een interessant vraagstuk ter tafel: dat van de oorsprong van de Amerikaanse bevolking. De kern van het probleem kwam hierop neer: stamde de Indiaan uit Amerika zelf of was hij daar van elders terecht gekomen? Het probleem hing samen met de veel besproken kwestie of de Indiaan wel echt ‘mens’ kon worden genoemd (lees: of hij wel voldeed aan de universeel geachte normen en waarden van de Europeanen). Volgens sommigen wettigden de enorme verschillen tussen Amerika en Europa de veronderstelling dat de Indiaan een aparte en latere creatuur was. Die hypothese impliceerde dat er een tweede schepping had plaats gevonden die in het Oude Testament niet was opgetekend: de Indianen zouden hun eigen Adam en Eva hebben gehad, een eigen aards paradijs hebben gekend.

Die veronderstelling rook naar ketterij. Lipsius wees haar categorisch af ‘Gods schepping was eenmalig: slechts één keer creëerde Hij de aarde, de levende wezens en al wat er op aarde te zien is. Vermenging kan leiden tot variaties in soort, totaal nieuwe soorten kunnen onmogelijk ontstaan. Vanwaar dan die grote verscheidenheid ginder? Reeds van bij het begin heeft God elke streek - afhankelijk van haar klimaat, bodemgesteldheid en eigen geaardheid - haar specifieke kenmerken geschonken en toegevoegd.’

De Indiaan was met apart geschapen; ook hij stamde van Adam af en had bij de grote zondvloed een plaatsje verworven op de ark van Noach. De vraag was dan hoe hij vanaf de ark in Amerika was terechtgekomen. Lipsius ziet twee mogelijkheden. Ofwel bereikten de Indianen hun definitieve woonplaats van over land, ofwel van over zee. Een trektocht over land lijkt plausibel, maar is het volgens hem niet. Want Amerika grenst toch nergens aan Europa? Lipsius had er geen flauw vermoeden van dat de Beringstraat lang geleden een landbrug vormde waarlangs de Indianen vanuit

Azië naar Amerika trokken. Men kan hem dat bezwaarlijk euvel duiden; de Bering-straat zou pas in 1728 worden ontdekt. Toch moeten we eerlijkheidshalve aanstippen dat de Spaanse jezuïet José de Acosta (Medina del Campo, 1540-Salamanca, 1600), ook wel de Plinius van de Nieuwe Wereld genoemd, in zijn traktaat *De natura Novi Orbis* (*Over de natuur van de Nieuwe Wereld*) van 1588 reeds de geniale idee had gepopperd dat de Indianen via een landpas in de poolstreken van Azië naar Amerika waren getrokken. Meer dan een hypothese was dat natuurlijk niet.⁹

Als de Indianen geen trekkers waren, moeten ze wel zeevaarders zijn geweest. Dat was heel wat minder plausibel, gezien de enorme afstand die tussen Europa en Amerika diende overbrugd, en dat zonder het gebruik van een kompas (*usu magnetis nondum reperto*). En bovendien: wie zou de vele tamme én gevaarlijke dieren die men nu in Amerika aantroft, in zijn boot hebben willen of kunnen meevoeren? Lipsius manoeuvreert zich met gemak uit deze schijnbare aporie. Opnieuw komt hij voor de dag met zijn theorieetje dat Amerika ooit deel uitmaakte van Plato's Atlantis. Aangezien dat eiland vlak bij Europa gelegen was, bestond er geen enkele barrière die mens en dier verhinderde van Europa naar Atlantis over te steken. En na het uiteenvallen van dat eiland bleven de mensen en de dieren die de oversteek hadden gewaagd, gewoon voortleven in het nieuwe continent, Amerika. Plato had gelijk, daar komt Lipsius' betoog op neer.

Besluit

Lipsius' geleerde beschouwing over Amerika is niet echt origineel. Zo was José de Acosta in zijn traktaat *De natura Novi Orbis* (1588) reeds tot de conclusie gekomen dat de ouden enige kennis van de Nieuwe Wereld hadden gehad, het continent zelf nog niet hadden bereikt, maar de ontdekking ervan misschien toch al hadden voorspeld. Ook Acosta worstelde met de vraag hoe de eerste mensen in Amerika konden zijn gekomen, maar hij wees daarbij een overtocht via Atlantis van de hand. Plato's relaas over Atlantis beschouwde hij trouwens als een leuk verhaaltje, meer niet.¹⁰ En misschien had Acosta wel gelijk. Misschien bestond het eiland inderdaad slechts in de verbeelding van Plato, was het slechts een utopie, letterlijk een 'nergens-land', zoals het eiland *Utopia* dat door Hythlodæus ontdekt en als een ideale samenleving beaehreven werd...

Maar hoe naïef de geografische opvatting van Lipsius - en van talloze tijdgenoten - misschien ook was, toch heeft zij minstens tot op het einde van vorige eeuw navolging gekend. Zo schreef Ignatius Donnelly, een Amerikaans prehistoricus en romanschrijver die tevens zetelde in het Huis van Afgevaardigden, in 1882 de bestseller *Atlantis, the Antediluvian World*. In dit boek verkondigde hij de stelling dat Atlantis werkelijk had bestaan en een brug tussen de Oude en de Nieuwe Wereld had gevormd. Lipsius zou Donnelly stellig gelijk hebben gegeven, én vice versa. Maar Donnelly lijkt Lipsius' naam niet te hebben gekend.

Donnelly oefende een sterke invloed uit op Helena Petrovna Blavatsky (1831 -1891), die in 1875 de Theosofische Gemeenschap stichtte. Haar enthousiaste aanhangers aanhoorden gretig Donnelly's gemoderniseerde Atlantis-mythe. Maar intussen geloofden zij al in het bestaan van een ander verzonken continent, Lemuria of kortweg Mu. Net als Atlantis zou ook dit eiland in de Atlantische Oceaan hebben gelegen, de Oude en de Nieuwe Wereld met elkaar hebben verbonden en tenslotte in tal van ei-

landen zijn uiteengevallen. Viel de Atlantis-mythe te rijmen met deze Mu-mythe? Probleemloos. Als men maar aannam dat er twee verzonken continenten waren geweest. Zo dacht ook Madame Blavatsky, die meteen een landtong ‘construeerde’ om Atlantis en Lemuria met elkaar te verbinden.¹¹

Blavatsky en haar adepten zouden Lipsius met meer instemming hebben gelezen dan wij thans doen: voor ons berust zijn geografie al te veel op drijfzand. Maar blijft zijn uiteenzetting desondanks niet waardevol als keurige opsomming van (bijna) alle antieke getuigenissen die een rol hebben gespeeld bij de ontdekking van Amerika? En dat de geciteerde teksten een grote invloed hadden, valt toch niet te betwijfelen? Schreef niet Caspar Barlaeus (Antwerpen, 1584-Amsterdam, 1648), rector van het *Athenaeum illustre* van Amsterdam, in 1632: ‘Wat heeft Columbus en Vespucci, de eerste ontdekkers van Amerika, het vertrouwen gegeven om de Oude Wereld te verlaten en op een nieuwe manier de steven naar het Westen te wenden? Bij Aristoteles, bij Plato en wellicht ook bij Seneca waren de betreffende plaatsen te vinden.’ (vert. S. van der Woude)

Barlaeus doet zijn uitspraak in zijn inaugurale oratie over Mercator sapiens. *De conjungendis mercaturae et philosophiae studiis* (De wijze koopman. Rede over de band tussen de handel en de studie van de wijsbegeerte). Hierin wilde hij aantonen dat ook kooplui in de vrije kunsten, en dan vooral in de filosofie, moesten worden ingewijd. Columbus en Vespucci moesten in dit verband het praktische nut van een filosofische opleiding illustreren.

Maar laten we eerlijk wezen: Barlaeus draaft een beetje door. De ontdekking van Amerika was veel minder te danken (of zo u wil: te wijten) aan de lectuur van antieke teksten, dan aan bekeringsdrang, gouddorst en zucht naar avontuur. Een ideale combinatie van koopmanskunst en wijsbegeerte kan men dat niet noemen.

NOTEN

1. Cf. T. Todorov, ‘Viaggiatori e indigeni’, in: E. Garin (ed.), *L’uomo del Rinascimento* (Storia e Società) (Rome-Bari, 1989), p. 339-344 (= ‘De reiziger en de inheemse volkeren’, in: E. Garin (ed.), *De wereld van de renaissance*, Amsterdam, 1991, p. 307-312).
2. Onze vertaling is gebaseerd op de Latijnse tekst van Alexander de Cosco, zoals afgedrukt in de *Hispania illustrata* van Andreas Schottus, vol. 2 (Frankfurt, 1613), p. 1284 (1282-1284).
3. Lipsius’ antwoord is te vinden in dissertatio 19 van het tweede boek: ‘De novo orbe, sive America, an Veteres gnari fuerint?’. We maakten gebruik van de *Gesamtausgabe* die Horatius Cardon in 1613 te Lyon uitbracht.
4. De strategie werd door vele humanisten gehanteerd, zo toont M. Mund-Dopchie aan in haar artikel ‘L’Extrême-Occident de l’Antiquité classique et la découverte du Nouveau Monde; une manipulation de textes à des fins idéologiques’, in: *Nouvelle Revue du Seizième Siècle*, 8(1990), p. 27-49.
5. Met Thule wordt mogelijk IJsland bedoeld, misschien Noorwegen of de Shetland-eilanden.
6. Cf. G. Moretti, ‘“Nec sit terris ultima Thule”’. La profezia di Seneca sulla scoperta del Nuovo Mondo’, in: *Columbeis*, I (Pubblicazioni dell’Istituto di Filologia Classica e Medievale, 94) (Genova, 1986), p. 103-104.
7. *Hispaniae illustratae seu rerum urbiumque Hispaniae, Lusitaniae, Aethiopiae et Indiae scriptores varii*, vol. 2 (Frankfurt, 1613), p. 479
8. Vico deed zijn uitspraak in zijn rede van 1708 *De nostri temporis studiorum ratione* (Darmstadt, 1984), p. 22.
9. Het Latijnse traktaat werd in 1590 vertaald en bewerkt tot de *Historia Natural y Moral de las Indias*. In dit Spaanse werk presenteert Acosta zijn hypothese in hoofdstuk 20 van het eerste boek, dat in 1986 kritisch werd uitgegeven door J.A. Franch in de reeks *Cronicas de América*, 34 (p. 111-114). Het belang van de hypothese in het kader van Acosta’s visie op de Indianen wordt schitterend uiteengezet door A.

Pagden, *The fall of natural man. The American Indian and the origins of comparative ethnology* (Cambridge, 1986²), p. 192-197.

10. Cf. *Historia Natural y Moral de las Indias*. Ed. J.A. Franch (Madrid, 1986), boek 1, hfdst. 22, p. 117-119.

11. N. Davies, *Amerika vóór de komst van Columbus* (Baam, 1977), p. 183-191. (=Bevor Columbus kam: *Ursprung, Wege und Entwicklung der alt-amerikanischen Kulturen*, Düsseldorf, 1976). Zie ook P.Y. Forsyth, *Atlantis. The making of myth* (Montreal-Londen, 1980), p. 81-91.

MAGNAE RES UT ABOLESCUNT

Nu de grote dingen verdwijnen
worden de kleine groot:
wat zonlicht op de gordijnen,
een appel, een snee vers brood.

Met hoeveel overbodigs
maken we ons leven stuk:
er is zo weinig nodig
voor wat eenvoudig geluk.

Zo zou ik oud willen wezen,
klein bij de grote dood:
Homerus om in te lezen,
een appel, een snee vers brood.

Magnae res ut abolescunt,
parvae mihi iam grandescunt,
solis radius in velis,
malum, novi fragmen panis.

Heu quot rebus vanis perquam
vitae facimus iacturam,
cum tam paulum postuletur,
bonum quiddam quo gustetur.

O senectam sic si degam,
parvus magna morte coram,
ut Homeri legam carmen,
malum mandam, panis fragmen.

Garnt Stuiveling, 1962

Andries Welkenhuysen, 1992

Honderd jaar Mehlers woordenboek

W. Kassies

De naam *Mehler* heeft voor verschillende generaties classici, studenten en leerlingen wn vertrouwde klank: hij is verbonden aan een woordenboek op Homerus' *Ilias* en *Odyssee*, dat door vele gebruikers ontelbare malen is geraadpleegd. Ik vermoed dat het altijd heel gewoon heeft geklonken, wanneer iemand aankondigde even iets in *Mehler* zullen opzoeken, terwijl een vergelijkbare aanduiding voor andere lexica althans in het voortgezet onderwijs niet of in veel mindere mate werd gebezigd. Honderd jaar geleden verscheen Mehlers woordenboek voor het eerst en dit artikel wil aan Eugen Mehler, zijn zoon Jakob Mehler en hun beider werk aandacht besteden.

Eugen Mehler, van Bonn naar Leiden en verder

Toen Eugen Mehler als twintigjarige jongeman in het najaar van 1846 de stad Bonn verliet, had hij meer in zijn mars dan men bij iemand van zijn leeftijd zou verwachten. Als zoon van joodse ouders - zijn vader Zacharias Mehler was een welgestelde tabakshandelaar - had hij al op zijn vijftiende jaar het eindexamen gymnasium in zijn geboortestad Emmerich behaald. Zijn studie aan de Universiteit van Bonn, waar vooral de hoogleraren Friedrich Ritschl en Friedrich Gottlieb Welcker grote faam genoten, voltooide hij met een dissertatie, gewijd aan de fragmenten van Mnaseas van Patara, een leerling van de geleerde Eratosthenes. Een volledige editie van deze fragmenten verscheen een jaar later (1847) in Leiden.

Leiden was ook het doel van zijn reis vanuit Bonn. Behalve zijn doctorsbul moest hij een flink aantal certificaten en getuigschriften meenemen benevens een schriftelijke toestemming van de koning van Pruisen om zijn studie in Nederland voort te zetten; wanneer men de lijst van documenten beziet, beseft men dat bureaucratie geen uitsluitend hedendaags verschijnsel is. In Leiden kon hij verwachten vooral met de hoogleraren Bake voor Latijn en Peerlkamp voor Grieks te maken te krijgen; de koninklijke toestemming dateert namelijk van 22 augustus 1845 en het fenomeen Carel Gabriël Cobet ('the greatest of the modern Greek scholars of the Netherlands' volgens Sandys) kan toen nog maar net terug geweest zijn van zijn bijna vijf jaar durende

reis langs talrijke Bibliotheken in Frankrijk en Italië. Hij zou pas in 1846 met een beoemde rede over tekstkritiek en tekstinterpretatie inaugureren en voorlopig als buitengewoon hoogleraar werkzaam zijn, tot hij in 1848 een ordinariaat verkreeg. Bij Cobet promoveerde Eugen Mehler in 1851 op een proefschrift over de allegorische verklaringen van Homerus bij de late grammaticus Heraclitus; in hetzelfde jaar verscheen van dit werk een uitgebreide handelseditie.

De carrière van Mehler kan hier niet volledig beschreven worden. De geef een summere opsomming, waaruit moge blijken dat het nieuwe vaderland en Eugen Mehler bij elkaar in de smaak vielen. Mehler was achtereenvolgens leraar aan het Paedagogium (Middelbare School voor Paedagogie) in Leiden (1849-1851), nam de lessen waarvoor de zieke rector van het Kampense gymnasium (1851 -1852), was conrector van de Latijnse School in Brielle (1853-1861), rector van het gymnasium in Enkhuizen (1861 -1862), van de Latijnse School in Snoek (1862-1870) en van het Stedelijk Gymnasium van Zwolle (1870-1896).

Wie naar het werk van Eugen Mehler kijkt, staat versteld van de veelzijdigheid ervan: hij vertaalde schoolboeken, wetenschappelijke werken en belletrie in en uit het Duits, schreef beschouwingen over onderwijs, droeg aan verscheidene bladen bij als scherp oordelend criticus o.a. van uit het Duits vertaalde werken en als recensent van muziek- en toneeluitvoeringen: ook bezorgde hij edities van werken van Tsocrates, Lucianus en Xenophon. Het bekendst is zijn naam ongetwijfeld gebleven door zijn in 1892 voor het eerst verschenen *Woordenboek op de gedichten van Homerus*, de aanleiding tot dit artikel; daarover straks meer.

Na zijn naturalisatie in 1854 trouwde Mehler in 1859 met de elf jaar jongere Eleonora Johanna Wilhelmina Wissel, dochter van een hoge marine-officier, die hij in zijn Brielse tijd had leren kennen. Zij kregen vijf zonen, van wie Jakob de bekendste werd.

Eugen Mehler stond bekend als een eenvoudig, vriendelijk en hulpvaardig man. Deze eigenschappen komen in hoge mate naar voren in de uitgebreide correspondentie die hij, als de gelegenheid zich voordeed, met vrouw en kinderen voerde. De intensiteit en frequentie van deze briefwisselingen illustreren de hechte band die er tussen de gezinsleden bestond.

Jakob Mehler

Jakob Mehler, in 1868 in Sneek geboren, bracht zijn jeugd door in Zwolle, waar hij aan vaders gymnasium zijn diploma behaalde; dat hij les van zijn vader heeft gekregen spreekt vanzelf en blijkt ook uit de stukken. Zijn keus voor de studie van de klassieken maakte de verbondenheid tussen vader en deze zoon extra sterk. Wat ons verbaast, is dat Jakob niet in Leiden ging studeren, zoals zijn vader, maar in Amsterdam. Het motief voor deze keus lag waarschijnlijk in de persoonlijke sfeer: het Grieks werd in Amsterdam gedoceerd door S.A. Naber, een studievriend van zijn vader en diens voorganger als rector in Zwolle. Het is mogelijk, dat Jakob als student de promotie van Alphons Diepenbrock (1888), Herman Gorter (1889) en Aegidius Timmerman (1893) heeft bijgewoond. Wij weten, dat deze drie mannen, evenals hun vriendeir Boeken, Kloos en Perk, diep teleurgesteld waren in de studie, die eenzijdig filologisch gericht was en aan hun literaire ambities en idealen geen duimbreed tegemoet kwam. Juist de figuur van Naber was hun mikpunt; Timmerman heeft van deze filoloog een

geestige karikatuur getekend in zijn roman *Leo en Gerda* (1911). In de bundel *Klassieke Profielen* (Alkmaar, 1988) is het betreffende gedeelte opgenomen; men kan daar nalezen hoe professor Ramaer de onbegrijpelijke tekst Teunis zat op een kurk' via een reeks geniale denkstappen weet te emenderen tot Teunis zat op een kruk'.

Ook Mehler junior was met gelukkig met zijn hoogleraar Grieks en moest door zijn vader aangespoord worden ook bij Naber bezoek af te leggen, een universitaire adat, die in die tijd heel wat studenten -en hoogleraren, neem ik aan - moet hebben gekweld. Jakob was zo eigenwijs geweest zijn militaire dienstplicht niet af te kopen - een mogelijkheid waarvan vaak gebruik werd gemaakt -, maar zelf te gaan vervullen. Dit postte hem enige maanden studietijd en Naber had blijkbaar zijn ontstemming hierover geuit, terwijl Jakobs ouders eigenlijk wel waardering hadden voor de beslissing van hun zoon; de financiële positie van het gezin met zijn vijf studerende of schoolgaande kinderen was nimmer zonder zorgen en de afkopsom zou een extra aderslating betekend hebben. Moeder schrijft hem op zijn twintigste verjaardag, die hij in de kazerne moet doorbrengen, in een brief bij het horloge dat zijn cadeau is: 'Als je nu thuis was, kwam er zeker een kroon aan de stoel: 20 jaar! Wat een heerlijke leeftijd en wat een tijd van vreugde en geluk nog in het vooruitzicht. Ook zeker nog wel zorg, maar we willen hopen, dat het geluk het overschaduwet. Het horloge hoop ik dat in je Sjnaak zal vallen. Houd het goed in eere en beschouw het als een herinnering aan een tijd, die misschien niet tot de aangenaamste behoorde, maar toch zeker geen kwaad aan je lichamelijke ontwikkeling heeft gedaan. Later in het hoekje van de haard gezeten, vertel je je kinderen over dien tijd, die je nu wel eens zwaar viel, maar hoe het je geleerd heeft je te schikken en het daardoor veel gemakkelijker is gevallen in je verder leven' (23 oktober 1888). Zijn vader schrijft hem: 'Wel zult gij uw verjaardag eenzaam vieren, maar geloof vast, dat onze gedachten in liefde bij U zijn, dat wij den dag zegenen, waarop gij ons geboren werd, en dat wij van uwe toekomst de beste verwachtingen hebben. Na weinige dagen zult gij aan uwe studiën zijn wedergekeerd en ^ls gij met de oude energie U weder daaraan begeeft, dan zal de geleden schade binnen niet al te langen tijd zijn hersteld. Ik stel mij voorin de kerstvacantie zelf druk met U te werken om U een handje te helpen. Thans is het candidaats-examen in het verschiet, een moeilijk examen voorzeker, maar voor hem die zijn vak zelf en uit voorliefde gekozen heeft, toch zeker geen schrikbeeld'. Op 10 november 1888 schrijft vader, die blijkbaar over het dienst-probleem contact had gezocht met de hoogleraren: 'Een enkel woord slechts om U te melden, dat ik antwoord van Naber en van Karsten heb ontvangen; terwijl de eerste er vooral op rekt, dat gij thans zeer trouw colleges zult houden om het verzuimde in te halen, keurt de tweede het volkomen goed dat gij zelf gediend hebt, en rekt op een bezoek van U. Verzuim dit dus vooral niet. Ook bij Naber moet gij (met Hendrik) eerst visite gaan maken. Lastig maar noodzakelijk'. De brieven uit deze tijd staan vol met vaderlijke vermaningen, waaruit blijkt dat Mehler Sr. de problemen heel goed aanvoelt: 'wat Jaap over zijn colleges schrijft is weinig opwekkelijk' (20 november 1892). Vooral broer Hendrik, student in de letteren, moet werken: 'Natuurlijk zult ge veel moeten werken, maar daar moogt gij niet tegenop zien en daar ziet gij niet tegenop. In de eerste jaren dat wij te Sneek woonden, had ik 32 uur les op het gymnasium en 12 uur privaates en was tevens druk bezig met Sde uitgave van een Grieksch Woordenboek. Wie werken kan, voor hem is het werk geen last maar een lust' (14 oktober 1892). Jaap krijgt een meer op het vak gericht advies: 'En gij, Jaap, wat zult gij, bij gebrek aan colleges, lekker en prettig zitten stu-

deeren! Mag ik U nog eens herhaleirwattk U te Zwolle zeide? Het is, nu gij over veel tijd kunt beschikken, nu de beste tijd voor U om veel te lezen. Natuurlijk zou ik becr ginnen met de schrijvers en de dichters uit de beste tijd. Lees met het oog op mijn raad eens de voorrede van Wytttenbach op de *Selecta Principum Historicorum*, die gij misschien zelf hebt of anders zeker op de bibliotheek. Ook zou ik U zeer aanraden U vlijtig in het Latijn schrijven te oefenen. Zelf lezen is beter dan boeken van letterkunde te bestudeeren, zelf schrijven nuttiger dan het meestal akelige Latijn der philologen te lezen. Alleen eigen, verstandige en zelfstandige studie kan ten opzichte van leiding en onderwijs zo schraal bedeeden en aan hun lot overgelaten Nederlandsche litteratoren brengen, waar zij wezen moeten. Het is geen wonder dat er zooveel stumpers zijn' (14 oktober 1892).

Dat Mehler Sr. vertrouwen had in de capaciteiten en het oordeel van zijn zoon blijkt uit verschillende dingen. Jakob leest ijverig de drukproeven van het in 1892 te verschijnen *Woordenboek op de gedichten van Homerus* en geeft en passant een oordeel over een omstreden regel (*Ilias* IX, 394), waarvan zijn vader meent: 'Uwe gissing is zeer aanbevelenswaardig en zal de portefeuille, waarin zij gedeponeerd wordt, niet tot oneer strekken' (23 november 1891). Op 24 januari 1892 stelt vader aan zijn zoon voor, een nog verantwoordelijker, zij het ook minder aangename taak van hem over te nemen. Hij doet dat in een in het Latijn gestelde brief, waarin hij eerst over een ziekteperiode die hij heeft doorgemaakt spreekt. Ik citeer het begin:

Mi carissime Jacobe!

Ex quo Amstelodamum abiisti, non desii cum valetudine mea conflictari, non quo gravi morbo laborem, sed domi me tenere iussus sum et deficit me animi alacritas, qua ad munera mea et negotia impelli et incendi soleo. Postquam duos continuos dies sudore perfusus in madido lecto peregi, omnis vehementior acris (sic W.K.) motus mihi anxie est vitandus; seclusus sum a domestico conventu et captivi instar idem mihi est et cubiculum et cenaculum et Museum. Medicus quidem sibi gratulatus, omnia tam bene procedere, sed in suo, credo, sinu ridet, dum mihi, vehementissimis aurium doloribus vexato, flendi potius quam ridendi causae saus sit superque. Sed mittamus haec et speremus mox mihi cum valetudine illum animi ardorem esse rediturum, quo deficientē τᾶλλ' ἐγὼ καπνοῦ σιαῖς οὐκ ἄν περιαιῖην.

In een vertaling ongeveer als volgt weer te geven:

Mijn allerliefste Jaap! Sinds jij naar Amsterdam bent vertrokken, heb ik onafgebroken problemen met mijn gezondheid; weliswaar lijd ik niet aan een ernstige ziekte, maar ik heb wel het consigne gekregen thuis te blijven en kan niet beschikken over de opgewektheid, die mij tot mijn taken en bezigheden pleegt te drijven en aan te vuren. Nadat ik twee dagen achtereen badend in het zweet in een vochtig bed heb doorgebracht, moet ik iedere krachtige of heftige beweging angstvallig vermijden; ik ben afgesneden van het huiselijk verkeer en alsof ik een gevangene ben dient dezelfde ruimte mij als slaap-, eet- en studeerkamer. De dokter is er gelukkig mee, dat alles zo goed verloopt, maar hij kan in stilte lachen, denk ik, terwijl ik, gekweld door hevige oorpijn, meer dan genoeg redenen heb om eerder te huilen dan te lachen. Maar genoeg hierover! Laten we hopen dat mét mijn gezondheid spoedig ook die blijmoedigheid terugkomt, want zonder die 'koop ik de rest nog niet voor de schaduw van wat rook' (geciteerd uit Sophocles, *Antigone*, 1170, W.K.)

De taak die Jakob van zijn vader moet overnemen is het schrijven van een recensie van een vertaling van Euripides' *Medea* door A. Plament (Amsterdam, 18912): '*Cum vix credam proximis mensibus mihi satis fore otii, ut Flamentii deliramenta Euripidea exhibere et poena merita efficere liceat, libentissime tibi hoc negotium cedo*'. In vertaling: 'Omdat ik waarschijnlijk in de komende maanden niet voldoende tijd zal hebben, om de waanzin van Flaments Euripides aan de kaak te stellen en een verdiende afstrafing te geven, sta ik deze taak graag aan jou af. Jakob krijgt de instructie in zijn recensie zowel voor vakmensen als voor leken duidelijk te maken, dat deze vertaling op elke bladzijde haar ondeugdelijkheid demonstreert. Jakob heeft er geen gras over laten groeien, want al op 6 februari stuurt zijn vader hem zijn commentaar op het concept van de recensie: 'Ik heb uw stuk met genoegen gelezen. Wat erin staat is waar en de stijl is frisch en onderhoudend. Echter moet gij u wachten voor onparlementaire uitdrukkingen. Dat iemands lettervruchten op de beste kamer thuis behooren, mag toen wel denken, maar niet schrijven. (...) maar zet er uw naam niet onder. De professoren zouden het soms kwalijk kunnen nemen, dat gij dit nu reeds deed. Mocht de (leer Flament op uwe beoordeling antwoorden, dan is het nog altoos tijd genoeg uw masker af te nemen. De man kan het er anders wel mee doen en heeft geen tweede portie nodig'.

Op 27 maart 1896 promoveerde Jakob Mehler bij promotor S.A. Naber op een proefschrift over een aan Plutarchus toegeschreven biografie van Homerus (*De Plutarchi q.v.f. Vita Homeri*, Zwolle 1896). Zijn vader was kort voor die datum overleden. Hoewel hij zijn dissertatie *Matri carissimae patrisque piae memoriae* opdroeg, blijkt uit het voorwoord eens te meer, dat Jakob zich met zijn vader wel bijzonder verbonden voelde. Hij spreekt zijn leedwezen erover uit, dat zijn vader deze dag niet kan meemaken; hij heeft zijn liefde voor de antieken, zijn studiekeuze, ja alles aan hem te danken. Ik citeer: '*Sed verba me deficient, si omnia commemorare velim, quibus me adiuvisti Nunquam frustra auxilium a te petivi, firmamque semper fiduciam collocabam in te, cum persuasum mihi esset consilium fuum bonum prudensque fore. Semper, o mitissime pater, grata memoria te prosequare, semper te colam, tui similis fieri studebo*' (p. VIII). Ook wie de retorische overdrijving, aan dergelijke inleidende woorden eigen, in rekening brengt, krijgt de indruk van een band die wij anno 1992 geneigd zijn een binding te noemen. De vertaling zou kunnen luiden: 'Maar woorden zouden tekort schieten, als ik alles zou willen vermelden, waarmee U mij hebt geholpen. Nooit heb ik tevergeefs hulp van U gevraagd en altijd heb ik een onwrikbaar vertrouwen in U gesteld, omdat ik zeker wist dat uw raad goed en verstandig zou zijn. Altijd zal ik, allereerst inoedigste vader, U in dankbare herinnering gedenken, altijd U in ere houden en ernaar streven uw gelijke te worden'.

...tui similis fieri studebo.

Mehler Jr. leek met deze zinsnede profetische woorden te hebben gesproken. Ook hij werd een onderwijsman, die na korte perioden als vervanger te hebben gewerkt, van 1897 tot 1920 aan het Stedelijk Gymnasium te Amsterdam doceerde (nu Barlaeus Gymnasium), van 1920 tot 1922 conrector was aan het Gemeentelijk Lyceum te Zaandam en van 1922-1938 aan het Baarns Lyceum. Ook was hij in die jaren al verbonden aan het Amsterdams Avondlyceum, waarvan hij in 1952 op 84-jarige leeftijd afscheid nam. Het boekje dat hem in 1938 door het Baarns Lyceum werd aangeboden

tekt hem in zeer uiteenlopende bijdragen van allerlei kanten. Het vignet op de omslag van dit boekje wordt omgeven door de woorden *Het pad der rechtvaardigen is als morgenglans*, ontleend aan Spreuken 4:18, een bijbeltekst die enigszins verrast gezien de afwezigheid van het joods-godsdienstig element in het werk van vader en zoon Mehler. Omdat zijn moeder geen joodse was bleef Mehler gespaard voor deportatie in de Tweede Wereldoorlog; wel maakten de berichten over wat zijn joodse familie HI Duitsland overkwam een diepe indruk op hem en is hij zich wellicht door oorlog en vervolging meer bewust geworden van zijn joodse achtergrond. Het boekje van het Baarns Lyceum beschrijft hem als een beminnelijk en bemind man.

En een man die net als zijn vader niet stil kon zitten, zo lijkt het. Want ook in een ander opzicht was Jakob 'tui similis': hij publiceerde o.a. woordenboeken op Caesars *Bellum Gallicum* en Xenophons *Anabasis*, een herziening en uitbreiding van Van der Vliets Aeneis-editie en een Nederlands-Latijns woordenboek (19122). Daarnaast talloze recensies en artikelen in vele tijdschriften, ook in *Hermeneus*. Zijn hele leven zag hij zich ook telkens opnieuw voor de taak gesteld een nieuwe druk van het Home-rus-lexicon te verzorgen. Niet minder dan tien maal heeft hij tot aan zijn dood op 11 november 1962 dit werk op zich genomen: de 2e t/m 11e druk verschenen in resp. 1901, 1908, 1919, 1930, 1936, 1943, 1947, 1952, 1958 en 1962. De 12e en 13e druk verschenen in 1965 en 1968: de 14e, in paperback-uitvoering en voorzien van een onaantrekkelijk bandomslag, werd door de uitgever niet van eenjaar van verschijnen voorzien.

Van Homerus tot Homèros

Eugen Mehler kon zijn woordenboek, zoals alle lexicografen, op het werk van voorgangers bouwen; bij de eerste druk van 1892 was zijn belangrijkste voorbeeld en bron zoals hij in de voorrede meedeelt, het *Vollständiges Wörterbuch über die Gedichte des Homeros und der Homeriden* van C. Capelle (1889⁹, Leipzig); daarnaast gebruikte hij verschillende andere Duitse werken. Toch was Mehler, hoewel als Duitser geboren, zeker niet exclusief op het werk van zijn vroegere landgenoten georiënteerd. Hij baseerde zijn woordenboek ook en voor wat de tekst van *Ilias* en *Odysee* betreft uitsluitend op de uitgave van J. van Leeuwen en M.B. Mendes da Costa, die omstreeks 1892 op de meeste Nederlandse gymnasia was ingevoerd. Zijn positieve oordeel over de studies en de tekstuitgave van deze beide geleerden - kenmerkend voor hun tekst waren o.a. de verregaande grammaticale uniformering en de opneming van de digamma - leidde ertoe, dat hij zijn woordenboek blijkens de voorrede als een tweede hulde aan dit tweetal beschouwd wilde zien. De eerste hulde had bestaan uit een Duitse vertaling van hun boek over het taaleigen van de Homerische gedichten. De tekstuitgave had naar zijn mening alom instemming gevonden 'vooral bij de van schoolsche vooroordelen volkomen vrije Engelsche philologen' (p.III).

Een grondige vergelijking van de verschillende drukken uit de periode van 1892 tot 1922 ligt buiten het bestek van dit artikel. Bij oppervlakkige beschouwing constateert men spoedig, dat de eerste druk van het woordenboek in veel opzichten sterk verschilt van alle latere, die door Mehler Jr. werden verzorgd, te beginnen met de tweede druk van 1902. De eerste uitgave heeft een grote, prettig leesbare letter, vermeldt weinig of geen vindplaatsen van de opgegeven woorden en bevat veel verwijzingen naar de wetenschappelijke discussies in de tijd van verschijnen; ook wordt vaker eerf

etymologische afleiding gegeven. Zo lezen we bij het lemma $\text{uiKp}^{\text{r}}\text{<}$, dat Van Leeuwen en Mendes da Costa dit woord op de twee plaatsen waar het bij Homerus voorkomt willen vervangen door $\text{τυτθ}^{\text{r}}\text{>}$, een inlichting die in de latere drukken achterwege bleef; misschien had Wilamowitz' banvloek over 'stumpfsinnige Gleichmacherei' Nederland inmiddels bereikt...? Ter illustratie geef ik drie lemmata uit de eerste en tiende druk (1958) naast elkaar:

$\acute{\alpha}\nu\alpha\text{-}\nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega$, achterover buigen (het hoofd in den nek werpen), als teken van ontkenning en weigering bij de Grieken, zooals thans nog bij de Italianen, weigeren, door een wenk beletten, $\kappa\alpha\rho\eta\acute{\alpha}\tau\iota$, verbieden, $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}$ δ' ὄφρ' οὖσι νεῦεν ἑκάστω κλαίειν.

* $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\mu\alpha\iota$ (van st. $\acute{\alpha}\text{F}\epsilon\rho$, $\acute{\alpha}\epsilon\iota\rho\omega$), alleen 3. Plur. Praes. $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\nu\alpha\iota$, hantzen, zweven, fladderen, van kwasten, B, 448; van sprinkhanen, Φ , 12; overdr. $\acute{\omicron}\pi\lambda\omicron\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\nu$ φρένες $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\nu\alpha\iota$, der jongelingen hart is luchtig (steeds wanken de zinnen der mannen van jeugdiger leeftijd, Vosmaer).

$\text{T}\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\lambda\omicron\varsigma$, zoon van Zeus en Plouton, of van Tmolos, koning te Sipylos in Phrygië, vader van Pelops, grootvader van Atreus en Thyestes. Door de goden met rijkdommen gezegend en zelfs aan hun tafel genoodigd, verraadde hij hun geheimen, en zette hun, om hun alwetendheid op de proef te stellen, zijn eigen zoon Pelops ter maaltijd voor. Tot straf stond hij in den Hades tot aan den hals in 't water, dat telkens terugweek, als hij bukte, om zijn dorst te lesschen, λ , 582 volg.

Een buitenbeentje te midden van de gangbare schoolboeken was het woordenboek van Mehler door zijn spelling. Toen *Homerus* in de tweede druk *Homèros* werd, was het pad geëffend naar exotische spellings-consequenties, waarmee menig scholier tot zijn verrassing werd geconfronteerd: *Loekianos* en *Thoekudidès*, *mukeens* en *aiolisch* - iroorden die er heel anders uitzagen dan in hun algemeen bekende en vertrouwde gedaante. Maar naast die ongebruikelijke spelling kreeg het woordenboek in de loop van de jaren nog een onconventionele, door sommige docenten als bedenkelijk, maar door vele leerlingen en studenten als uiterst handig beschouwde eigenschap: het gaf van allerlei werkwoorden niet alleen de 1e persoon singularis praesentis op, maar ook allerlei min of meer afwijkende verschijningsvormen. Zo werd de lezer naar het werkwoord $\acute{\epsilon}\kappa\lambda\acute{\iota}\pi\tau\omega$ verwezen bij het lemma $\acute{\epsilon}\kappa\pi\epsilon\sigma\epsilon$, naar $\omicron\gamma\gamma\nu\mu\iota$ bij $\omicron\gamma\alpha\sigma\alpha$ enzovoorts.

$\acute{\alpha}\nu\alpha\text{-}\nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega$, achterover knikken (het hoofd in de nek werpen: tegenst. $\kappa\alpha\tau\alpha\nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega$) als teken van ontkenning en weigering, weigeren Z 311; $\tau\acute{\iota}\nu\acute{\iota}$ $\tau\iota$ (tegenst. $\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\epsilon$) II 250; met acc. c. inf. II 252; door een wenk verbieden (φ 129; ook $\kappa\alpha\rho\eta\acute{\alpha}\tau\iota$ X 205 (verg. $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}$ δ' ὄφρ' οὖσι νεῦεν ἑκάστω ι 468).

* $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\mu\alpha\iota$ ($\acute{\alpha}\epsilon\iota\rho\omega$, verg. $\eta\gamma\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\mu\alpha\iota$), alleen praes. 3. plur. $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\nu\alpha\iota$, zweven, fladderen, van kwasten B 448; opspringen, van sprinkhanen Φ 12; overdr., onbestendig, lichtzinnig zijn, $\acute{\omicron}\pi\lambda\omicron\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\nu$ φρένες $\eta\epsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\omicron\nu\alpha\iota$ Γ 108. †. (η m.c., verg. $\eta\gamma\acute{\alpha}\theta\epsilon\omicron\varsigma$).

† $\text{T}\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\lambda\omicron\varsigma$ (redupl. i.p.v. * $\text{T}\acute{\alpha}\lambda\tau\alpha\lambda\omicron\varsigma$; $\tau\lambda\eta\eta\nu\alpha\iota$, verg. $\Sigma\acute{\iota}\text{-}\sigma\upsilon\varphi\omicron\varsigma$), (zoon van Zeus, koning van Frugië, vader van Pelops, grootvader van Atreus en Thuestès, door de goden met rijkdommen gezegend en zelfs aan hun tafel genodigd); ondergaat (daar hij zich dit vertrouwen onwaardig toont) zijn straf in de onderwereld λ 582.

Dat was voor hen, die hun onregelmatige verba niet helemaal of helemaal niet beheersten, vaak een bron van onverwachte vondsten. Ongebruikelijk voor een schoolboek waren ook de verwijzingen naar tal van namen en begrippen uit taalkunde en archeologie. Op beide gebieden gaf het boek ook steeds een uitgebreide literatuurlijst, die ongetwijfeld meer dan één leerling heeft gefascineerd; zo'n lijst opende een deur naar onbekende, maar misschien wel aantrekkelijke gebieden. De bewerker tilde aan de didactische kritiek niet zwaar: in de voorrede van de derde druk (1908) schrijft hij: 'Zegt men: voor de eenen geeft het te veel, te weinig voor de anderen, dan antwoord ik: hindert het te veel den eenen niet en geeft het te weinig den anderen aanleiding tot eigen onderzoek, dan is mijn arbeid niet doelloos en onvruchtbaar geweest'. Een opmerking die veel te denken geeft aan wie de verregaand aan de modale kinderziel en minimum-kennis aangepaste schoolboeken van 1992 kent....

Uitgever en bewerker waren bij de tweede druk al verrast met een lovende reactie van niemand minder dan de door Mehler Sr. zo bewonderde Leidse Graecus Van Leeuwen. De uitgever, J.F. van Druten in Sneek, spreekt in een brief, waarin hij Van Leeuwens positieve oordeel rapporteert, de hoop uit 'dat ik nog eens een 3den druk mag geven door U bezorgd' (5 februari 1902). Zijn wens werd vervuld: pas de vijfde druk van 1930 werd niet meer door Van Druten, maar door Nijgh en Van Ditmar uitgebracht.

Een aardig voorbeeld van lezersreceptie biedt ons een in het familie-archief bewaarde brief uit juli 1932. Ik citeer een zinsnede: 'Ondergeteekenden, allen sinds korten tijd eind-examinati van het Vossius-Gymnasium te Amsterdam, beschouwden het spontaan als hun plicht U, Zeergeleerde Heer, als schrijver en samensteller van Mehlers *Woordenboek op de Gedichten van Homerus*, in kennis te stellen van hun gevoelens van oprechte dankbaarheid en diepe bewondering voor het vele werk, dat aan Uw woordenboek ten grondslag ligt'. De brief is - maar dat zal niemand verbazen - in een zeer verheven taal gesteld: zo bevat de eerste zin al meteen welgeteld 86 woorden, hetgeen een minstens even grote invloed van Cicero als van Homerus lijkt te verraden. Of zou, de spontaneïteit ten spijt, toch ook een leraar over hun schouder meegekeken hebben? Het slot van de brief luidt; 'Hun aller wensen is, dat mede onder invloed van het door U tot stand gebrachte werk een geslacht zal opgroeien van menschen, die zich op den volwassen leeftijd en later niet slechts het diepe genot herinneren, dat hun in hun jeugd Homerus schonk, maar die de werkelijkheid van Gisteren ook in het Heden hebben bewaard'. De brief is onder meer ondertekend door een later tot Bekende Nederlander uitgegroeide figuur, L. de Jong, en door de latere toneelschrijver, regisseur en directeur van de Amsterdamse toneelschool W.Ph. Pos. Er moeten nog veel meer bekende en onbekende Nederlanders zijn die aan het nu 100 jaar oude woordenboek een even goede herinnering bewaren. Ook in de toekomst zal het ongetwijfeld, zij het niet meer voor de leerlingen van het voortgezet onderwijs, een waardevol hulpmiddel blijven.

Dit artikel kon geschreven worden dankzij de bereidwillige medewerking van Mevrouw C. Mehler - Janzen, schoondochter van dr J. Mehler, te Amstelveen, die ik daarvoor van harte dank zeg.

Tegen de natuur

De antieke filosofie, die in hoge mate ‘existentialistisch’ was, heeft zich zeer beziggehouden met deze bestaansondermijnende vraag. Plinius Secundus vermeit zich in de paradox dat in één opzicht de god minder vermag dan de mens: hij kan zich niet de dood aandoen (*Nat. Hist.* 2,27). Alle filosofische richtingen hebben stelling betrokken: van de demonstratief achteloze levensbeëindiging door Cynici, via het ‘ja, mits’ van de Epicureeërs en het ‘nee, tenzij’ van de Stoa, tot de absolute afwijzing van de geforceerde scheiding van lichaam en ziel bij het (Neo-)Platonisme. Het christendom geeft aan het taboe nog een bijbels fundament door het ‘gij zult niet doden’ tot een absoluut homicide-verbod te verklaren: ‘dus een ander noch jezelf (*Non occides, nec alterum ergo nec te*).

In de passage van de *Staat Gods* (1,17-27) waarin Augustinus de christelijke doctrine ten aanzien van suicide ontwikkelt, betoogt hij overigens dat het vijfde gebod geen algemeen dodingsverbod inhoudt: dieren - en planten - mogen wel degelijk van het leven worden beroofd. Ten aanzien van mensen zijn ook enige restricties nodig: menselijke vijanden mogen worden omgebracht in door God verordende oorlogen. De op wetten gebaseerde staat voltrekt de doodstraf niet onrechtmatig aan halsmisdadigers. Maar de mens die zich doodt, is redeloos en laf en hij wijst de genade af van God, die zelfs de rover met Jezus opnam in het paradijs, terwijl Judas volstrekt wanhoopte aan de verlossing. Hij ging heen ‘und erhängete sich selbst’.

In deze augustinistische leer, die concilies zal doen besluiten aan zelfmoordenaars slechts een ‘hondebegravenis’ toe te staan, komen allerlei lijnen van antieke afwijzing samen. Anders dan wel wordt gedacht, was de oudheid niet de permissieve samenleving die zelfdoding zonder meer goedkeurde. Men moest wel een goed motief hebben en een passend middel toepassen: zelfverhanging bijvoorbeeld verlaagde de zelfmoordenaar tot het niveau van slaven en vrouwen. Augustinus heeft de orthodoxe levensleer doordacht in polemieken met de ketterse Donatisten. Deze vereerden als *sancti* zelfs degenen die van de rotsen sprongen.

Al drieëneenhalve eeuw eerder had Flavius Josephus een absoluut ‘pro-life’-standpunt ingenomen. In 67 verborg hij zich met Joodse medestrijders in een krocht onder Jotapata, toen de stad door de Romeinen werd ingenomen. De lokatie werd door een vrouw aan de Romeinen verraden. Zij wilden de Joodse commandant levend in handen krijgen en deden aantrekkelijke aanbiedingen. Josephus wilde daarop ingaan - op goddelijke ingeving, naar hij zegt -, maar zijn kameraden drongen aan op collectieve zelfmoord. Josephus houdt dan een vurig pleidooi tegen suicide, waarin hij argumenten uit diverse waardensystemen, antiek en Joods, opeenstapelt. Zelfmoord is laf, gaat in tegen de ordinaties van de schepper, sinistere begrafenisgewoonten bewijzen dat de afschuw over suicide bij alle volkeren heerst. Bovendien is zelfmoord tegen de natuur, want *dieren doen het niet*.

Het is niet duidelijk aan welke filosofische zegsman Josephus dit *physis*-argument heeft ontleend. In het algemeen waren Griekse denkers erop verzet te betogen dat iets overeenkomstig (*kata*) of tegen de natuur (*para physin*) was. Door deze - zeer rijke - passus bij Josephus is mijn aandacht gewekt voor het thema zelfdoding onder dieren

in de klassieke oudheid. Onder de - inmiddels - 1084 gevallen van suicide, die ik verwerkt heb in mijn *Zelfdoding in de antieke wereld*¹ is een tiental niet-menselijke casus opgenomen. Dit corpusje van dierenzelfmoorden suggereert, tegen Josephus' stelling in, dat in de oudheid animale suicide wel degelijk werd onderkend.

Bij ons heeft de schrijver Jeroen Brouwers zich niet alleen ontfermd over Dietse suïciderende auteurs, maar hij heeft ook een lans gebroken voor de mogelijkheid van zelfdoding onder dieren.² In een essay stelt hij 'Dat er in ieder geval twijfel kan rijzen over de vraag of redeloze dieren ertoe in staat zijn om welbewust het eigen leven te beëindigen...' Van heinde en ver haalt hij berichten aan: over schapen die zich van hoogten werpen om aan de slacht te ontkomen, over tijgers die zich verdrinken, walvissen die de verstikkingsdood zoeken en natuurlijk komen ook de fameuze lemmingen ter sprake. Deze zouden zich in wateren storten om ruimte te maken voor de soortgenoten. Ik voor mij laat me liever wijsmaken dat lemmingen als kippen zonder kop de drang volgen om een nieuw domein te zoeken nadat zij in hun cyclus een periode van toenadering hebben gehad in verband met de paring. In hun drift nemen ze onverantwoorde risico's bij het oversteken van wateren en zo komt menig exemplaar aan zijn einde.

Maar zoals Brouwers laat zien, nemen de kranten onder het gemengd nieuws regelmatig berichten op: van spreeuwen die zich in de file storten, mussen die zich tegen palen te pletter vliegen en dolfijnen die fatale stranden opzoeken. Wat heeft de oudheid te bieden aan zulke *Broodje-Aap*-verhalen?

Zelfdoding in de antieke fauna

Allereerst zijn er verhalen van verknochtheid van honden aan mensen. Een staaltje van hondetrouw werd aan de dag gelegd door Maira. Zij vormde de laatste schakel in een keten van droevige gebeurtenissen. Eerst viel Ikaros ten offer aan de woede van de Atheners die door hem kennis hadden gemaakt met de gave van Dionysos. Ze meenden dat hij hen door die magische drank vergiftigd had. Toen zijn dochter Erigone zijn lijk vond, verhing zij zich meteen. Haar ellendige daad werd jaarlijks gevierd doordat men op het Aiora-feest poppen schommelde. De trouwe teef Maira weigerde voedsel tot zich te nemen en stortte zich tenslotte in een put (Ampelius 2,6). Pas die laatste daad maakt Maira tot een zelfmoordenaress; haar gedrag tevoren lijkt meer op wegwijnen, hoewel ook dat kan vallen onder een definitie van suicide: 'het bewust verrichten of *nalaten van een handeling* met de weloverwogen bedoeling de eigen dood teweeg te brengen'. Over de mate van bewustzijn kan men eindeloos strijden: hoe 'weloverwogen' handelde de hond van Lysimachos? Zolang het lijk van zijn meester opgebaard lag, hield hij de wacht. Toen het lichaam aan de vlammen werd prijsgegeven, dook het dier in de vlammen.

Dit laatste sterke staaltje wordt verteld door Ploutarchos (*Mor.* 970C), die ook weet van de tamme adelaar van ene Pyrrhos. Ook hij hield de wacht bij het lijk, vloog later boven de lijkstoet en zette zich toen neer op de brandstapel om zich te laten verbranden met zijn meesters lichaam (*Mor.* 970C).

Op het eiland lasos woonde, ook weer volgens de wijze van Chaironeia, een jongen die vriendschap sloot met een dolfijn. Dit verhaal past binnen het algemene thema van de bijzondere verstandhouding tussen mensen en dolfijnen. De jongen maakte

tochtjes op de rug van het dier, tot genoeg van de plaatselijke toeristenindustrie. Maar eens werd het dartele tweetal door een storm overvallen. De jongen viel in het water en kwam om. De dolfijn brengt dan het lichaam naar het strand en 'hij liet niet af van het lichaam totdat hij was gestorven/ Het afbeelden van het duo op de munten van lasos hield de herinneringen aan deze fameuze relatie levend (*Mor.* 984E).

Deze drie exempla getuigen van dierentrouw, redeloos zo men wil, hoewel *fides* een belangrijke waarde in het antieke systeem was. Bij het classificeren van motieven neemt trouw tot de zelfdood toe een markante plaats in, werkzaam in 5% van de gevallen: de mindere partner, vrouw of vriend, volgt de gestorvene vrijwillig in de dood. Enkele recensenten zijn op het verkeerde been gezet door de olijke taartgrafiek die mijn boek verluchten; ze hebben gemeend dat hier sprake was van cijferfetisjisme, terwijl ik keer op keer betoog dat het materiaal, dat met zo'n duizend gevallen verre van pover is, in hoge mate gefilterd is. Wat mijn tabellen tonen, is het beeld dat de oudheid zichzelf maakte. In beeldspraak: de kleurverhoudingen van een impressionistisch schilderij worden benoemd, maar de vraag of de werkelijkheid wordt weergegeven, is daarmee niet opgelost. Zo staat het voor mij, op grond van vergelijkend materiaal, vast dat zelfverhangen de belangrijkste zelfgekozen uitweg is geweest, hoewel deze methode niet meer dan een goede tweede is in het spectrum, met maar 18 procent van alle gevallen, tegenover 40% voor allerhande steekwapens.

Zulke geavanceerde instrumenten kwamen natuurlijk voor dieren niet in aanmerking. Het weigeren van voedsel (Maira en de dolfijn) was op zichzelf wel een 'erkende' methode. Het Grieks spreekt eufemistisch verheerlijkend van 'afvolharding' (*apokarteria*), het Latijn van *inedia*. De methode heeft de signatuur van de ouderdom: met 30% neemt zij de eerste plaats in op de tabel van methoden bij antieke ouderen (*Zelfdoding* tabel 12b,p.315). Deze 'versterving' geldt als een haast natuurlijke methode die het lichaam niet ontsiert, zoals bij zelfverhangen wel het geval is. De sprong in de dood, zoals toegepast door de teef Maira, is een primitieve manier die door allerlei mensen, met name jongeren, in acute nood wordt toegepast.

Ook een jonge Scythische hengst wierp zich van een hoogte, zo vertelt Aristoteles. Zijn fokker wilde hem koppelen aan zijn moeder, maar de 'natuurlijke' afschuw van incest bij het dier stond de koppeling in de weg. De baas wist toen de merrie onherkenbaar te maken door het hoofd te bedekken. Zo besprong het paard toch zijn moeder, maar toen hij de schande ontdekte, sprong het prompt van de rots (*Hist.zoion* 9, 47). De betekenis van het incestaboe komt in het algemeen tot uiting in zelfdodingsverhalen. Legio zijn de mythen waarin vaders of broers zich vergripen aan dochter of zus, waarop het - meestal schuldloze - meisje zich verdoet (*Zelfdoding* 43 e.v.).

Suicidale soorten en wezens

De tot nu toe behandelde gevallen worden door onze antieke zegslieden als ware, specifieke gebeurtenissen gepresenteerd. Zij vertellen ook wel in het algemeen van diersoorten die 'risicogroepen' vormen. Tijgers zouden door tromgeroffel tot zulke razernij kunnen worden gebracht dat zij zichzelf verscheuren (Plout. *Mor.* 144D en 167C). Als de murene door de kreeft in het nauw wordt gebracht 'werpt zij zich prompt op de stekelige rug van de kreeft, omhult hem en spietst zich op de stekel en de scher-

pe punten en vol wonden komt ze zelfvernietigd (autodaikiüs) öfn, stervend m haar onberadenheid.’ (Oppianos, *Haliëntika* 2, 349).

De antieke echtgenoot die twijfelde aan de huwelijksvrouw van zijn vrouw, hoefde geen detective in te schakelen. Hij moest slechts een porphyrio bemachtigen. Als deze vogel getuige was geweest van echtbreuk, verwurgde hij zich zodra de wettige echtgenoot thuiskwam: een blik in de vogelkooi volstond om te weten hoe laat het was (Athenaios, *Deipnosophistai* 9, 388C).

Tenslotte is er nog een typische fabel over hazen, die spreekwoordelijk schrikachtig zijn. Zij vonden het bestaan zo onleefbaar dat ze besloten zelfmoord te plegen. Maar bijtijds ontdekten ze dat de kikkers wegsprongen als zij eraan kwamen: die ervaring gaf weer zin aan hun voortbestaan (Babrius, *Fab.* 25).

Was de Sfinx een vrouw, een dier of een halfslachtig wezen? In ieder geval kotl zij het niet verkroppen dat haar raadsel door Oidipous was opgelost en zij sprong in de diepte (Diod. 4,64,4). Een vrij ‘zwak’ geval hebben we bij Aristophanes waar de Rechte Rede (*dikaïos logos*) een zelfvervloeking uitspreekt van het type ‘ik mag hangen als..’ (*Neph.* 988). In de komedie zetten personen regelmatig hun uitspraken op deze manier kracht bij (*Zelfdoding* 93). In de sfeer van de personificaties vinden we de Nijd, *Livor*. Scipio, de held van Silius Italicus’ *Punica*. loopt deze engerd tegen het lijf als hij afdaalt naar de onderwereld. Een epische held dient nu eenmaal in de voetsporen van Odysseus en Aeneas te treden en de Hades te bezoeken. In het onderaardse spookhuis

komt de Romeinse generaal allerlei griezels tegen: Rouw (*Luctus*), Kwynmg (*Mades*), Rouw (*Maeror*), Bleekte (*Pallor*). Ouderdom (*Senectus*) en ‘daarop de Nijd die met beide handen zijn eigen keel dichtknijpt (13,585).

Afb. 1. *Desperatio* in de voorstelling van Giotto; fresco in de Arena-kerk in Padua.

In het begin is gerefereerd aan het christelijke zelfmoordtaboe, dat zijn klassieke verwoording krijgt van Augustinus. Bij mijn weten hebben christelijke denkers nooit de tegennatuurlijkheid van suicide aangetoond door, met Josephus, het voorkomen ervan bij dieren te loochenen. Ambrosius weet zelfs dat bijen zich met hun eigen angel doodsteken ‘in schuldbevuste veroordeling’ als ze tegen de wetten van hun koning zijn ingegaan (*Exameron* V, 21, 68, 107A). Wel heeft een christelijke dichter, Prudentius, in zijn *Zielestrijd* het beeld opgeroepen van het tweegevecht tussen de Lijdzaamheid, *Patientia*, en haar tegendeel de Toorn, *Ira*. Als deze het in het duel aflegt tegen de christelijke hoofd-

deugd versplintert zij in razernij haar zwaard, maar ziet nog kans zich met de stomp te doorsteken (348-410).

Christelijk Europa plaatst tegenover de *Patientia* doorgaans de *Desperatio*. In de Arena-kapel in Padua heeft Giotto haar geschilderd als een verhangene wie de duivel zijn zondige influisteringen doet (afb. 1). De Tsjechische theoloog en pedagoog Comenius heeft in zijn beeidwoordenboek voor de Latijn lerende jeugd ook het lemma *Patientia*. Wat gebeurt met iemand die deze deugd niet bezit? Hij wanhoopt tenslotte 'en wordt *Autochir*' (die de hand aan zichzelf slaat (afb. 2); de goede Latinist Komensky vermijdt het Latijnse monstrum *suicida*). Een cijfer verwijst naar de plaats op de afbeelding waar de wanhopige zich in het zwaard stort, want het heeft hem niet geholpen dat hij huilde, jammerde, razend werd en tegen zichzelf tekeering als een *hond*. In dit christelijke perspectief doet de zelfmoordenaar afstand van deugd en van rede en verlaagt zich tot het niveau van een woeste hond.

Afb. 2. Comenius' *Orbis Sensualium Pictus* (1658). Detail van de afbeelding bij 'Patientia': de 'autochir' stort zich in zyn zwaard.

NOTEN

1. Nijmegen, SUN, 1990, ISBN 90-6168-323-8, f 39,50; van dit boek verscheen ook een Engelse, veel duurdere (£ 35) versie *From Autothanasia to Suicide: self-killing in classical antiquity*, London, Routledge, 1990, ISBN 0-415-04055-8.
2. De laatste deur. Essays over zelfmoord in de Nederlandstalige letteren, Amsterdam 1983; 'Plegen dieren zelfmoord?' *Nieuwe Revue* 11 (7-14 maart 1991) 48-53.